

A KÉSŐ AVAR KOR MINT RÉGÉSZETI KORSZAK ÉS TÖRTÉNETI PROBLEMATIKA (KR. U. 650/700–840/850)

THE LATE AVAR PERIOD: BOTH AN ARCHAEOLOGICAL PERIOD AND A HISTORICAL PROBLEM (650/700-840/850 AD)

Szenthe Gergely

PhD, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Magyarágkutató Intézet, Budapest
szenthe.gergely@hnm.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Bár a hagyományos elképzelés szerint a késő avar kor nem más, mint a korai avar kori nomád társadalmi szervezet elhúzódó válságának időszaka, az elmúlt évek kutatásainak fényében a 7. század második felétől meginduló folyamatok gyökeresen új társadalmi és gazdasági rendszer kialakulásához vezettek. A tárgyi kultúra, termelés és településrendszer változásai egyszerre tanúskodnak a környező világ folyamataival párhuzamos fejlődésről és az avar társadalom kulturális hagyományainak folyamatosságáról.

ABSTRACT

Although the conventional view holds that the Late Avar period is little more than the prolonged crisis of the nomadic social organisation of the Early Avar period, recent research has convincingly demonstrated that the processes starting from the later 7th century onward led to the emergence of a radically new social and economic system. The changes in material culture, in the economy, and in settlement patterns simultaneously reflect development that echoes the processes of the neighbouring world and the continuity of the cultural traditions of Avar society.

Kulcsszavak: korai középkori Európa, késő avar kor, hosszú 8. század, 9. századi Alföld

Keywords: early medieval Europe, Late Avar period, long eighth century, 9th-century Hungarian Plain

BEVEZETÉS

A késő avar kor egy történeti-etnikai fogalomba öltöztetett régészeti korszak, amelynek, lévén csak régészeti leírható, a kezdete és a vége csak pontatlanul állapítható meg.

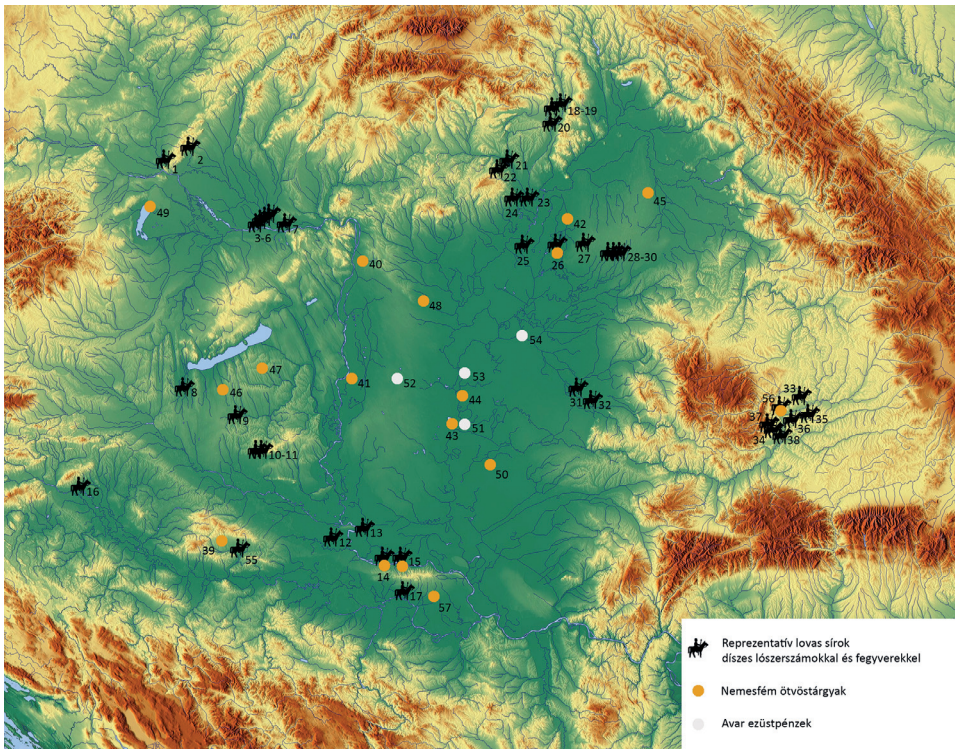
A 8. századra rendszerré formálódó késő avar világ régészetiileg megfogható előzményei a 7. század közepéig, harmadik negyedéig követhetők. Bár az elnevezés ezt sugallja, a késő avar kor mégsem azonos az önmagát túlélő, kora avar kori nomád társadalmi-gazdasági rendszer elhúzódó válságának korszakával. A 6. század végétől Kelet-Európa felől folyamatosan vagy több hullámban a régióba áramló, majd leteleplülő csoportok és a népesedési-politikai krízist okozó „késő antik kis jégkorszak” vége (7. század közepe; lásd Büntgen et al., 2016) után felgyorsuló népességgyarapodás önmagában is elegendő lehetett ahhoz, hogy széles körű társadalmi átalakulásokat idézzon elő. Efelé hatottak azonban a politikai események is, hiszen a 626 után megszűnő bizánci adók jelentette forráskiesés nyomán válságba került a nomád hatalmi szisztéma. A 7. század közepső harmadában meginduló folyamatok a 670-es és a 700-as évek között értek össze egy gyökeresen új, az előzményekből nem magyarázható „késő avar kori” szintézisbe, amely a teljes akkulturáció mellett a társadalmi rendszer, életmód és gazdaság komplexumának átalakulását is magában foglalta.

E röviden vázolt, de annál nagyobb jelentőségű struktúraváltás nem értelmezhető a makrorégiót körbevevő világ folyamatai nélkül. A globális keret a késő antik kis jégkorszak végétől (7. század közepe) induló kedvezőbb klimatikus időszak, amely egyben a késő antik rendszerek válságából kilábalni kezdő, regionális egységekre szakadt kora középkori világ konszolidációjának időszaka. A „sötét” vagy „átmeneti kor”, a körülbelül a 7. század második felétől a 9. század legelejéig terjedő „hosszú 8. század” a Kárpát-medencében pontosan a késő avar kornak felel meg (irodalommal lásd Szenthe, 2019). A Meroving, majd Karoling és az itáliai langobard királyság, a még a 8. században egy hispániai Omajjád államra és az iszlám világ többi részét uraló Abbászida Kalifátusra szakadó muszlim térség, a jelentősen meggyengült Bizánc, valamint a Kazár Kaganátus mellett e világ tagja az Avar Kaganátus is, akkor is, ha geopolitikai helyzete miatt az ekkoriban formálódó, közép-, nyugat- és észak-európai súlypontú középkori rendszernek inkább a peremén foglalt helyet (a Kárpát-medence e helyzetének máig érvényes, szellemes összegzése: Szűcs, 1983; modern gazdaságtörténeti kontextusban: McCormick, 2001, 557–562., Map 19.2).

A KÉSŐ AVAR KORI KÁRPÁT-MEDENCE KÉPE

Az avar hatalom külkapcsolatainak redukálódása és a kaganátus regionális hatalommá válása tehát a környező mediterrán és európai világban ugyanekkor zajló regionalizációval párhuzamos jelenség. A korai avar kori hadjáratok megszűnése után a késő avar társadalom már nem erőszakkal, szomszédjainak rovására jutott forrásokhoz saját szerkezeteinek működtetése érdekében, hanem minden jel szerint belső forrásokból fedezte a rendszer konszolidáci-

ójának szükségleteit. A belső erőforrás-növekedés döntő eleme biztosan a népességnövekedés és a mezőgazdasági termelés ebből származó bővülése volt, emellett azonban – ezzel természetesen összefüggésben – a kézműves termelés és főleg bizonyos fontos nyersanyagok, mint a vas és valószínűleg a réz és a só kiaknázása is megindult, illetve fontosabb lett. Ugyanekkor újraorientálódtak a Kárpát-medence külső (gazdasági, kereskedelmi?) kapcsolatai, a kora avar kori bizánci fókusz helyére a településterület változásai, valamint katonai jellegű csoportok megjelenése alapján egyre inkább az északnyugati és valószínűleg az északkeleti irányú forgalom lépett (1. kép). Csábító feltételezés, hogy ez egyben a Kelet- és Nyugat-Európa között a korszakban (valószínűleg) meginduló távolsági forgalomba (kereskedelembé?: a problémához lásd Polgár, 2019, 94–96.) való bekapcsolódást is jelentené. Ez azonban jelen pillanatban bizonyíthatatlan.

1. kép. A késő avar kori kaganátus hatalmi rendszerére utaló nyomok a Kárpát-medence régészeti hagyatékában

A 20%-nál több lovas sírt tartalmazó és javarészt fegyveres férfisírokkal jellemzett temetők katonai jellegű közösségek megtelepedését mutatják; a kiemelkedő minőségű ötvöstárgyak és a vert ezüstérmék az elit jelenlétére utalnak

Az északnyugati orientációra és a korai Karoling Nyugattal párhuzamos fejlődésre utal egy valószínűleg elvetélt, ezüstalapú pénzverési kísérlet. A 7. század végi sírokból ismert érmekből ugyan kevés készült, de egykorúak a legkorábbi nyugat-európai denárokkal, valamint az angolszász világ első sceattáival. Bár nem tudjuk, verésük mennyiben szolgált presztízs- vagy kisebb eséllyel gazdasági célokat, létük igazolja, hogy a Kárpát-medence a késő avar korban a formálódó, kontinentális, ekkortól alkalmazható nevén európai, „nyugati” rendszer tagjává vált. Akkor is, ha mint látni fogjuk, kulturális rendszere egyedi, a korszak végére zsákutcának bizonyuló úton járt.

A rekonstruálható népességgyarapodás eredményeképpen a Kárpát-medence korai falusias, szórt rendszerű mezőgazdasági településeinek hálózata nemcsak besűrűsödött, hanem főleg észak felé terjeszkedett, amelynek eredményeképpen új településfoltok jöttek létre a Bécsei-medencétől a Kassai-medencéig nyúló területeken (Bóna, 1988, 454., újabban Szenthe, 2019). A településhálózat átalakulásának legfontosabb lépése azonban az volt, hogy a korai avar korból örökölt, délkelet-dunántúli népességsűrűsödés és kézműves termelési centrum mellett Szeged környékén előzmény nélküli településkonglomerátum jött létre. A tárgyi anyag alapján ezzel együtt járt a kézművesség (Szenthe–Gáll, 2021) és élelemtermelés (a gabonapollen elterjedések alapján: Töröcsik–Sümegei, 2019, 251–254.) új központjának kialakulása. A populációs és termelési súlypont emiatt az északi terjeszkedés ellenére a Kárpát-medence déli felében maradt a korszakban.

A késő avar korban a tárgyi és szellemi kultúra szinte bármely általunk ismert jelensége alapján az egész Kárpát-medencét behálózó kommunikációs rendszer képe rajzolódik ki, amely szinte regionális változatok nélküli, homogén „régészeti kultúrát” eredményezett. A tárgyi kultúra különböző csoportjaiban a regionális jellegek befolyása mindazonáltal különböző. A háztartások-családok szintjén a mindennapi élet során használt kerámia a régiók közötti egyezések ellenére is számos mikroregionális csoportra bomlik (legutóbb Takács, 2017, 6–7.). Ezzel szemben a társadalmi reprezentációt (is) szolgáló fémtárgyak esetében alig figyelhető meg térbeli változatosság. A mezőgazdálkodó népesség településeihez tartozó „soros temetőkből” – avagy az utóbbi években terjedő fogalommal „falusi temetőkből” (Kovács, 2013) – a Bécsei-medencétől a Kárpát-medence keleti csücskéig ugyanolyan, bronzból készült, üvegyöngycsüngős fülbevalókat, dinnyemag alakú üvegyöngyöket, egyszerű karpereceket és a ruhát a nyak alatt összefogó boglárokat találunk a nők és övdíszek sorozatait a férfiak sírjaiban.

Nagyrészt e temetők segítségével tehetünk kísérletet a társadalom struktúráinak rekonstrukciójára.

Az övdíszek, a lovassírok és a sírokba ritkán bekerülő fegyverek jellege alapján a falusi temetőkből nyugvó népesség életmódja ellenére megtartotta a nomád jellegű identitás elemeit. A nomád elemek azonban új társadalmi és kulturális

rendszerbe kerültek át, egy letelepült, földművelő társadalom rendjét tükrözik. A legtöbb temetőben generációnként egy-egy lovas, esetleg fegyvert is tartalmazó sírt találunk, miközben minden tizedik férfit veretes díszövel temettek el. A nomád szimbolika megmaradt, de új tartalommal töltötték meg; a lovas és fegyveres sírokban mintha a falusi közösségek egymást váltó vezetői – nyilván maguk is földművelők – nyugodnának. E közösségek tagjai a régészeti anyagban megnyilvánuló struktúrák, így például a díszövek és fegyverek eloszlása alapján nagyrészt szabad, fegyverviselő és valószínűleg a kaganátus politikai döntéseiben is szerepet játszó egyének voltak.

A hierarchiákra, illetve a társadalmi munkamegosztás létrejöttére utal, hogy bár ritkák, de ismerjük e földművelő népességtől kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő közösségek hagyatékát is.

A lovas és fegyveres sírok számarányával egyértelműen elválnak a soros temetők jelentette átlagtól a már említett, katonai jellegű csoportok, amelyek a Kárpát-medencéből kifelé vezető kapukat, valamint valószínűleg a legfontosabb, „stratégiai jelentőségű” nyersanyagok termelési és elosztási helyeit szállták meg. Bennük ugyan a kutatás sokszor az elit tagjait látja, azonban inkább katonai szolgálatra specializált, falvakban lakó – ezeknek régészeti nyomait is feltárták: Trugly, 2008 – csoportokkal azonosíthatók. Valószínűleg azonos társadalmi szerepükhöz közös identitás társult: e csoportokat a Dévényi-kaputól a Kassa környéki és Hernád-völgyi temetőig, a Duna déli folyása melletti Dunacsébig (Čelarevo, Szerbia) és feltételesen bár, de az Erdélyi-medencéig közös temetkezési rítusok és tárgyi kultúra köti össze (elemzi: Szenthe et al., kézirat). Talán nem túlzás őket a korai Árpád-kor specializált, falvakban letelepített szolgálónépeihez hasonlítani; a megtelepedésükben megfigyelhető mintázat a központi hatalom működésének lehet a bizonyítéka.

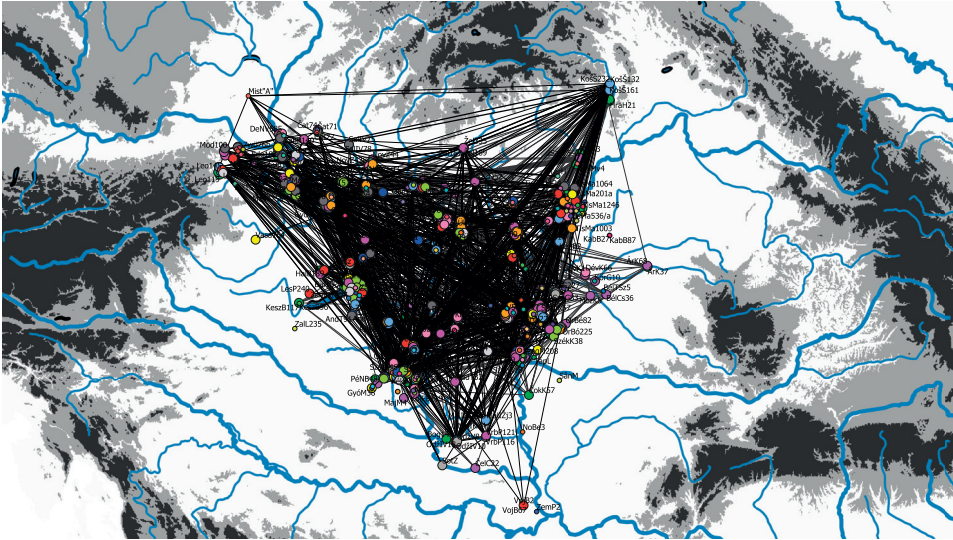
Bizonyos területeken a nomád életmódból többet megőrző csoportok élhettek. Esetükben ingoványos talajon járunk, hiszen a mobilis csoportoknak szórványos temetkezéseken és felszíni szórvány tárgyakon kívül alig vagy egyáltalán nincsenek régészeti nyomai. E tárgyak és együttesek azonban olyan régiókban sűrűsödnek (a Balatontól délre vagy a Hortobágyon), ahol földművelő csoportoknak alig van jelük. E területeken az elit nagyállattartó csoportjai élhettek: ha a valódi nomadizmus lehetőségeinek hiányában életmódjuk nem is, kultúrájuk, „habitusuk” mégis nomád jellegű maradhatott. Elit jelenlétére utal azonban a régészeti hagyaték olyan, sűrűn lakott vidékeken is, mint amilyen a Maros-torkolat környéke és a déli Tisza-mente. A késő avar elit tehát korántsem biztosan azonosítható egyszerűen nomád csoportokkal.

A településközpontok és -hierarchia, valamint a jól működő éremforgalom nyomainak hiánya arról tanúskodik, hogy a társadalmi munkamegosztás alacsony szinten maradt; eközben nem tudjuk, hogy a csere hogyan zajlott, és a fentiek fényében legalább részben különvonultan élő elitek mennyiben aknázták ki a

termelésből származó forrásokat. A régészeti hagyaték azonban a térben kiépülni kezdő hatalmi struktúra fejlődésének képét sugallja.

Mindezekon az alapokon a kora avar koritól különböző hatalmi-politikai rendszer jött létre. A társadalmi kohéziót kialakító rendszer működésére hatalmas tömegű és formailag rendkívül egységes tárgy – az említett ékszerek, övdíszek – alapján következtethetünk. Úgy látszik, a korszak társadalma komoly energiát fektetett egy egységes reprezentációs stílus kialakításába. Az avar kultúra egy nagyrészt mediterrán eredetű vizuális világ elemeit egy sajátosan avarrá tett vizuális jelrendszerben integrálta, segítségével egy talán már etnikai keretként is megfogalmazódó, de sokkal inkább politikainak nevezhető „avar” identitást fejezett ki (Daim, 2001; Szenthe, 2020, 67–98.). Főleg a veretes övek esetében szembevetendő a mikroregionális-regionális jellegek hiánya, amely nem jött volna létre, ha a termelést csak technikai jellegek (kézművesek mozgásteret, kereslet) határozták volna meg. Egy-egy övre mindig többféle dísz: csat, veretek, kis- és nagyszíjvég került, amelyeknek szinte övenként eltérő kombinációi egy intenzív Kárpát-medencei hálózatot rajzolnak ki (2. kép). Ebben a díszövek egyben, kész felszerelési tárgyként képezheték csere, illetve ajándékozás tárgyát, megpecsételve az egymástól gyakran távol lakó csoportok közötti szövetségeket. A ritualizált cserének mint szimbolikus aktusnak keretet biztosító alkalmak olyan lakomákkal, találkozókkal, gyűlésekkel azonosíthatók, amelyek a kaganátus és/vagy egyes részei irányításának, a politikai döntések meghozatalának, talán a bírászkodásnak a színterét képezték. E találkozók céljai és valószínűleg keretei azonosak lehettek a Frank Birodalom Meroving-korszakból örökölt, ekkorra jelentőségüket veszítő gyűléseiével (Maifeld), valamint Nagy Károly első nagy hódítása, az itáliai langobard királyság hasonló eseményeivel (Pohl, 2001, 446.). A társadalmi rendszer ennek fényében – szemben a gazdaság számos elemével – néhány sajátos, nomád rendszerre visszavezethető elemén túl az európai környezet szempontjából idejétmúlnak mondható épület volt.

A kora avar korhoz képest nagy különbség, hogy a késő avar korban elveszni látszik a társadalom és a gazdaság „arisztokratikus jellege” (a fogalomhoz a korai középkor összefüggésében Moreland, 2000, 16–17.). A díszövek kapcsán rekonstruált, a társadalom összetartását szolgáló cserében éppen az elitet nem látjuk, miközben a falusi közösségekben élő csoportok tagjai széles körben részt vettek benne. E folyamat háttérében valószínűleg az a jelenség azonosítható, hogy a társadalmi hatalom alapját ekkoriban egyre inkább a megtermelt javak biztosították. Ahogyan a zsákmányalapú gazdaság helyére egy termelésen, a termelés ellenőrzésén és hasznának lefölözésén alapuló, és – úgy tűnik – alulról szerveződő rendszer épült, a régi elitek tekintélye egyre inkább megkérdőjelezhető. Emiatt korántsem egyértelmű, hogy a késő avar kor második felében a régészeti hagyatékban látható új elitképződés (Szenthe, kézirat) a „régí”, nomád elitből származó egyének vagy csoportok kizárólagos részvételével zajlott.

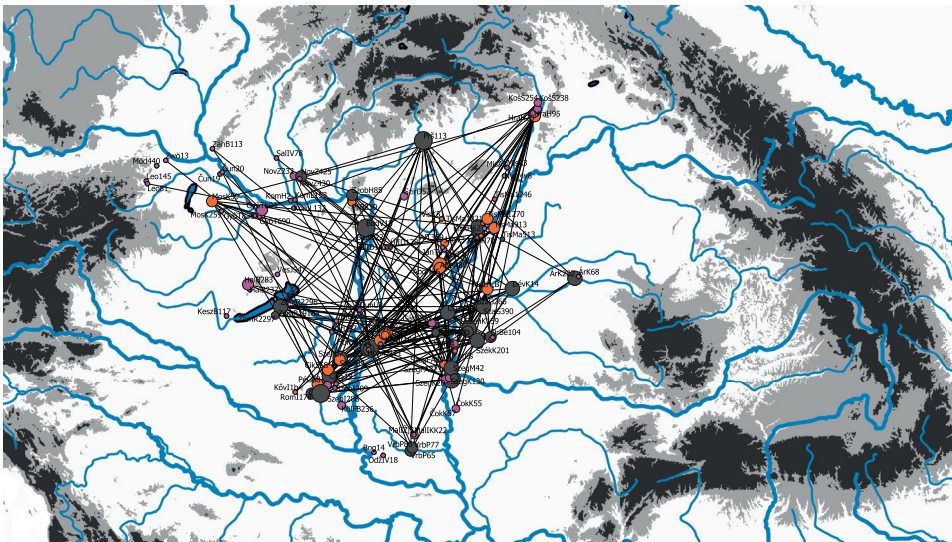
2. kép. A díszövek veretei révén megnyilvánuló társadalmi kapcsolatrendszer a késő avar kor első kétharmadában a településterület csomópontjaival. Az Erdélyi-medence és a Dunától, illetve a Drávától délre eső területek hiánya a kutatási helyzet eredménye.

A késő avar korra kiforró rendszer bizonyos jellegei alapján már a folyamat megindulásával egy időben, a 7. század második felében részese volt az először Henri Pirenne által leírt „nyugati”, európai kora középkori fejlődésnek. A párhuzamos fejlődésből az avar esetben mindenesetre kimaradt a társadalmi kohéziót biztosító ideológia, identitás, valamint szinte biztosan a komplex társadalmi és gazdasági rendszer létrejöttéhez szükséges központi helyek, településhierarchia létrejötte. A politikai és ideológiai rendszer lokális volta, keleti strukturái teljes összhangban állnak a „közép-kelet-európai” fejlődés Szűcs Jenő tézisében megfogalmazott „különutas” voltával, akkor is, ha a régió Szűcs által megállapított megkésettsége (Szűcs, 1983) a nyugathoz képest éppen a jelen tanulmányban összegzett folyamatok fényében csak részben áll fenn. A megkésettség helyett esetünkben látványosabb a térség geopolitikai helyzetéből fakadó periferikus jelleg és a kulturális hagyományokban gyökerező sajátos fejlődési út. Az avarok esetében ezek azután egyenes úton vezettek a társadalmi modell bukásához: a Karoling-korban kikevert nyugati rendszerhez képest az avarból hiányzott a kereszténységhez hasonlóan erős, a társadalmi hierarchizációban is elsőrendű szerepet játszó központosító ideológia, valamint a társadalmi csoportokat összefűző érdekközösség. A külső támadás mellett a hatalomgyakorlás nomád hagyományban fogant kereteit mindenesetre a termelés és a csere erősödéséből fakadó folyamatok is segíthettek felbontani.

A KÉSŐ AVAR KOR VÉGE ÉS A 9. SZÁZAD PROBLÉMÁJA

Az avar kor végének megállapítása első pillantásra egyszerűbb feladat, mint a kezdetéé, hiszen a Karoling-hódítás (valamint jóval kisebb biztonsággal a bolgár hadjáratok) eseményei, dátumai és bizonyos mértékben hatásai is ismertek, illetve kikövetkeztethetők az írott forrásokból (Pohl, 2018, 376–396.). Itt azonban szembevetjük magunkat azzal a problémával, hogy korántsem egyértelmű, vajon a történeti események társadalmi, gazdasági, kulturális hatásai mikor és hogyan csapódtak le a tárgyi és szellemi kultúra régészet számára vizsgálható szegmenseiben. A késő avar kor végét (az avar elit politikai bukását) egy frankfurti birodalmi gyűlés említése alapján keltezi a kutatás, ahol a leigázott népek követeinek sorában 822-ben még feltűnnek az avarok. Több érv szól azonban emellett, hogy a kagán és elitjének uralma az Alföldön ennél akár több évtizeddel később érhetett véget; végső soron pedig az avar elit bukása nem egyenlő a késő avar kor nagy temetőit használó népesség eltűnésével.

Az avar kor mint egy hatalmi szervezet által meghatározott időszak végét a Dunántúlon természetesen valóban a Karoling-hadjáratokat követő hódítás jelöli ki. A rekonstruálhatóan az avar hatalmi struktúra jelenlétét szimbolizáló veretes övek legkésőbbi csoportja néhány lelőhely egy-egy együttesén kívül szabadon is hagyja a Dunántúl törzsterületeit (3. kép). Mivel e területek éles határvonal

3. kép. A díszövek veretei révén megnyilvánuló társadalmi kapcsolatrendszer a késő avar kor végén a településterület csomópontjaival
A Dunántúl középső és északi területeinek hiánya a régészeti hagyatéak belső sajátossága, nem kutatási hiány eredménye

mentén különülnek el, nem tűnik lehetségesnek, hogy e jelenséget csupán egy, a társadalmi reprezentációban bekövetkező váltással magyarázzuk. Bár a régészeti hagyaték történeti eseményekkel való összekapcsolása általában kétséges, ez esetben, az avar díszövek a társadalmi-politikai hálózatban azonosíthatóan betöltött funkciója miatt kézenfekvő az a következtetés, hogy az övdíszek hiánya e területek avar hatalmi szférából, az avar típusú presztízskommunikációból való kikerülésének az eredménye. E megállapításnak azután messzemenő következményei vannak a hagyaték többi részére nézve.

- a) A késő avar kori díszítőművészet utolsó aktív fázisa eszerint nem záródik le a Karoling-hódítással, hanem azzal egy időben vagy utána kezdődik: az avar tárgyi kultúra utolsó alkotó szakasza a 800–830/810–840-es évekre keltezhető. Ennek nem mondanak ellent a „késő avar kori 4. fázis” díszítőművészetét érő antik-mediterrán, valószínűleg már nagyrészt Karoling és bolgár közvetítésen keresztül érkező hatások sem (Szenthe, 2020, 499–522.).
- b) Az avar temetők utolsó fázisai ennek fényében kitölthetik a 9. századot, sőt, a 10. századba is belenyúlhatnak. Ez nyilvánvalóan nem vonatkoztatható minden temetőre, a helyi népesség fennmaradásának elemzése mikroregionális keretekben kidolgozott esettanulmányok sorát kívánja meg (egy ilyen: Gáll–Szenthe, 2020). Bizonyos alapvető mintázatok azonban így is vázolhatók. A késő avar kori temetők utolsó fázisaiban rendre megváltozik a temetkezési reprezentáció jellege, a hangsúly a melléklet nélkülivé váló férfisírokról a női sírokra kerül át (elemzés: Szenthe et al., kézirat). Az utolsó, még sérült, hiányos veretes övvel eltemetett férfiak után a női síroknak több temetőben megfogható még egy fázisa. Az így elkülöníthető – ugyan a politikai hatalom bukásával már avarnak nem, inkább „Kárpát-medencei kora középkorinak” nevezhető – 5. és 6. fázis szinte biztosan kitölti a 9. századot. Az avar kort követő háborús időszakban természetesen akár jelentős embervesztéssel is számolnunk kell. Az avar kor végén a Kárpát-medencében valószínűleg élő néhány százezer fős népesség méretéből fakadóan sérülékeny volt. Így, bár az avarok klimatikus okokra, aszályra visszavezetett pusztulásának tézise mára elvethető (vizes élőhelyek üledékrétegeiből talajfúrással vett minták pollentartalmának elemzése alapján, lásd például Sümegei et al., 2016, 489–490.), a frank és a bolgár háborúk, azokat követő elvándorlások vagy akár a győztesek által erőszakkal véghezvitt áttelepítések is megtizedelhettek egy-egy régió lakosságát. Számba kell vennünk azonban azt is, hogy e történeti korú népességek korfája lapos piramis alakú, a fiatal egyének nagy aránya kedvezőbb körülmények közé jutva lehetővé tette a populáció gyors regenerálódását. Így, mivel több avar temető alapján is valószínű, hogy a népesség jelentős tömegei élték meg a magyar honfoglalást, csoportjaik – fennmaradó termelési struktúráikkal egyetemben – a korai magyar időszak népesedési alapját szolgáltathatták.

A tanulmány elkészítését az NKFIH Tématerületi Kiválósági Programja keretében zajló, 2020-4.1.1-TKP-2020 azonosító számú pályázat támogatta.

IRODALOM

- Bóna I. (1988): Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. Settimene di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXV*. Spoleto, 437–481.
- Büntgen, U. – Myglan, V. S. – Charpentier Ljungqvist, F. et al. (2016): Cooling and Societal Change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to Around 660 AD. *Nature Geoscience*, 9, 3, 231–236.
- Daim, F. (2001): Byzantine Belts and Avar Birds. Diplomacy, Trade and Cultural Transfer in the Eight Century. In: Pohl, W. – Wood, I. – Reimitz, H. (eds.): *The Transformations of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*. (TRW 10) Leiden–Boston–Köln: Brill, 143–188.
- Gáll E. – Szenthe G. (2020): The Problem of “Structural Integration”. A Case Study of the 9th–10th Century Burials (Graves 49 and 50) at Hortobágy – Árkus. *Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă)*, XVI, 181–197.
- Kovács L. (2013): A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: Révész L. – Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Budapest–Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 511–604.
- McCormick, M. (2001): *Origins of the European Economy. Communication and Commerce AD 300–900*. Cambridge: Cambridge University Press
- Moreland, J. (2000): Concepts of the Early Medieval Economy. In: Hansen, I. L. – Wickham, Ch. (eds.): *The Long Eighth Century. Production, Distribution and Demand*. (TRW 11) Leiden–Boston–Köln: Brill, 1–34.
- Pohl, W. (2001): The Regia and the Hring: Barbarian Places of Power. In: de Jong, M. – Theuvs, F. – van Rhijn, C. (eds.): *Topographies of Power in the Early Middle Ages*. (TRW 6) Leiden–Boston–Köln: Brill, 439–466.
- Pohl, W. (2018): *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca–London: Cornell University Press
- Polgár Sz. (2019): *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 32) Budapest: Balassi Kiadó
- Sümegei P. – Náfrádi K. – Jakab G. et al. (2016): Did an Extremely Dry Climate Lead Actually to the Collapse of the Avar Empire in the Carpathian Basin – A Fact or a Fiction? In: Bollók Á. – Csiky G. – Vida T. (eds.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag / Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 351–370.
- Szenthe G. (2019): The ‘Late Avar Reform’ and the ‘Long Eighth Century’: A Tale of the Hesitation between Structural Transformation and the Persistent Nomadic Traditions (7th to 9th Century AD). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70, 1, 215–250.
- Szenthe G. (2020): *Növénymi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje)*. Kultúrtörténeti tanulmányok. (Magyarságkutató Intézet Kiadványai 3) Budapest: Magyarságkutató Intézet

- Szenzthe G. (előkészületben): Edelmetallgegenstände als Quellen von sozialen Prozessen in der Spätawarenzeit (8.–9. Jahrhundert n. Chr.). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*
- Szenzthe G. – Gáll E. (2021): A (Needle) Case in Point: Transformations in the Carpathian Basin During the Early Middle Ages (Late Avar Period, 8th–9th Century AD). *European Journal of Archaeology*, 2021, 1–22.
- Szenzthe G. – Gáll E. – Marcsik A. et al. (kézirat): *Hortobágy-Árkus kora középkori temetője. Egy elit csoport hagyatéka a 8–10. századi Észak-Tiszántúlról. (Magyarságkutató Intézet Kiadványai)* kézirat
- Szűcs J. (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról.* (Gyorsuló idő) Budapest: Magvető Kiadó
- Takács, M. (2017): The Archaeological Investigation of Settlements of the 7th–13th c. AD in Hungary in the Last Three Decades. In: Ivančan, T. S. – Tkalčec, T. – Krznar, S. (ur.): Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Mediaeval Settlements in the Light of Archaeological Sources. *Zbornik Instituta Za Arheologiju. Serta Instituti Archaeologici*, 6, 5–14.
- Törőcsik T. – Sümegi P. (2019): *Pollen-Based Reconstruction of the Plant Cultivation in the Carpathian Basin from the Migration Age to the End of the Medieval Age.* *Archeometriai Műhely*, 16, 245–270.
- Trugly S. (2008): *A komárom-hajógyári avar temető és telep.* Budapest: Martin Opitz Kiadó